

Op avontuur in het Oosten

De ervaringen van twee echtparen vergeleken

Jannemarij Glerum, 3230074
Universiteit Utrecht
Onderzoeksseminar III – Biografisch project
21/06/2011

Inhoud

Inleiding	2
1. Het Oosten	3
1.1.1 Het ontstaan van de NOC	4
1.1.2 De NOC in de praktijk	5
1.2 De situatie in de Oekraïne	9
1.3 Letland tijdens de Tweede Wereldoorlog en het leven op land- en tuinbouwbedrijf Malpils	12
2. De ervaringen in het Oosten	15
2.1.1 De ervaringen van G.J. Lelieman	15
2.1.2 De ervaringen van P.J.M. Lelieman-Splinter	19
2.2.1 De ervaringen van W. de Groot	19
2.2.2 De ervaringen van G.E. de Groot-Maat	22
3. Het leven na terugkomst	23
3.1 De Bijzondere Rechtspleging	23
3.2 Het leven van het echtpaar Lelieman na terugkomst	24
3.3 Het leven van het echtpaar De Groot na terugkomst	26
4. Zoek de verschillen	28
4.1 De mannen	28
4.2 De vrouwen	29
4.3 De jaren '40, de NSB en vrouwen	29
4.4 Vrouwen in het Oosten	31
Conclusie	33
Literatuurlijst	35

“De Oekraïne, de Oostzeestaten en ander oostelijke gebieden lokken. Er is daar méér dan ruimte voor allen en er is daar niet slechts behoefte aan boeren als voedselproducenten voor het nieuwe Europa, doch meer nog aan Germaansche mannen en vrouwen, die door hun talrijke gezinnen voor de toekomst het land aldaar Germaansch zullen maken en houden, om het daardoor de zekerste bescherming te geven tegenover latere Aziatische bedreigingen.”¹

Inleiding

Tijdens de Tweede Wereldoorlog trokken duizenden Nederlanders, onder de banier van de Nederlandsche Oost Compagnie (NOC) vrijwillig naar Oost-Europa om daar te werken als bijvoorbeeld opzichter, boer, landbouwer of visser. De motivaties van deze Nederlanders verschilden. De één ging omdat hij in Nederland geen baan kon krijgen, de ander was praktiserend lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en ging uit ideologische overwegingen. Veel van deze personen zijn na de oorlog berecht en zodoende zijn hun dossiers terecht gekomen in het Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging (CABR) in het Nationaal Archief (NA) in Den Haag.

Ik zal mij in dit onderzoek richten op twee echtparen die vrijwillig naar het Oosten zijn gegaan en van wie die dossiers inderdaad in het NA te vinden zijn. Het echtpaar Lelieman-Splinter uit Arnhem ging naar het gebied Golowanewsk in de Oekraïne en het echtpaar De Groot-Maat² uit Noord-Scharwoude ging naar Malpils in Letland. Bij het doornemen van hun CABR dossiers viel mij op dat er een aantal overeenkomsten zijn tussen deze echtparen en hun motivaties, maar ook een aantal belangrijke verschillen. In deze scriptie wil ik onderzoeken in hoeverre de ervaringen van deze twee echtparen met betrekking tot hun uitzending naar het Oosten verschillen en hoe dit eventueel te verklaren is. Wat waren hun motivaties? Waarheen gingen ze en hoe lang? En wat deden ze daar? Ook zal ik aandacht besteden aan hoe hun levens er bij terugkomst uitzagen.

Het gebeurde niet veel dat gezinnen of echtparen naar het Oosten trokken. Vaak waren het alleen mannen die gingen. De twee echtparen die in deze scriptie centraal staan zijn dus uitzonderlijk. Van de studies die tot nu toe zijn gedaan naar de NOC en arbeiders in het Oosten is er geen een gericht op echtparen. Dit onderzoek kan dus een mooie aanvulling

¹ M. Rost van Tonningen, ‘Nederlandsche Oost Compagnie’, *Nieuw Nederland* (februari 1943).

² Namen zijn vanwege privacyredenen gefingeerd

vormen op bestaande literatuur en eerder gedane onderzoeken. Ook over de uitzending van vrouwen is weinig bekend. Om eraan bij te dragen dit gat in de geschiedschrijving op te vullen wil ik speciaal aandacht besteden aan de rol van de vrouw in het Oosten en binnen de NSB. Wat was het heersende beeld van de vrouw binnen de NSB? Voldoen de vrouwen die in dit onderzoek centraal staan aan dat beeld? Over het algemeen wordt de actieve rol van dader in de oorlog aan mannen toegekend en worden vrouwen gezien als passief en meegaand. Maar deze vrouwen gingen wel naar het Oosten. Wat deden ze daar?

De zoektocht naar het antwoord op deze vragen begint met een introductie van de NOC. Vervolgens zal ik een beeld proberen te schetsen van de situatie in Letland en de Oekraïne. Daarna zal ik voor zover dat gaat de ervaringen van de twee echtparen reconstrueren, deze met elkaar vergelijken en proberen te verklaren. Zoals al gezegd gaat speciale aandacht uit naar de rol van de vrouwen. Hierin staan de boeken *Voor Volk en Vaderland* van Zonneke Matthée en *Women and the Nazi East* van Elizabeth Harvey centraal.

Voor het schetsen van het algemene kader heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Het recent verschenen boek *De verborgen schaduw: de tabakshandelaar van Nikolajev* van Maarten van Bommel is zeer waardevol geweest voor het reconstrueren van de situatie in de Oekraïne. Daarnaast heb ik voor informatie over de NOC veel gebruik gemaakt van de boeken van David Barnouw. Hoewel ik veel literatuur heb bestudeerd, is dit onderzoek toch voornamelijk tot stand gekomen door middel van archiefonderzoek. In het Nationaal Archief heb ik de CABR-dossiers van beide echtparen zorgvuldig doorgenomen en in het Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD) in Amsterdam is het archief over de NOC van grote waarde geweest. Hoewel het onvermijdelijk is deels te leunen op literatuurstudie, heb ik getracht zoveel mogelijk informatie uit de archieven te halen. Ik heb immers geprobeerd een zo betrouwbaar en nauwkeurig mogelijk beeld te schetsen en om dit te bereiken is het mijns inziens belangrijk zo dicht mogelijk bij de bronnen te blijven.

1. Het Oosten

De Duitse ‘Drang nach Osten’ was een centraal element in de Nazi ideologie.³ Hoewel wij Adolf Hitler misschien niet direct zien als een kolonisator, is dit wel hoe hij zichzelf zag. De Nazi’s voelden zich uitverkoren om een rijk te stichten dat hen zou verheffen tot wereldmacht.⁴ Om dit te bereiken wilde Hitler de veroverde gebieden in de Sovjet-Unie koloniseren om zo een ‘groot-Duitsland’ te creëren. Deze landen waren rijk aan natuurlijke

³ D. Barnouw, *Oostboeren, Zee-germanen en Turfstekers* (Amsterdam 2004) 124-128, 125.

⁴ M. Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (Londen 2008), 2.

bronnen en de grond was erg vruchtbaar. De macht hebben over Europa was dan ook wat er voor de nazi's echt toe deed. Ze geloofden namelijk dat Europa de belangrijkste positie had in het geopolitieke systeem van de wereld.⁵ In 1942 leek Hitler heel dicht bij zijn ideaal van een groot-Duitsland te zijn. De Duitsers waren toen immers in het bezit van een landmassa groter dan de Verenigde Staten, die dichter bevolkt en economisch productiever was dan welk gebied ook ter wereld.⁶ Met dit gebied had Hitler grootse plannen. Andere Germaanse volken, zoals de Nederlanders, konden de Duitsers helpen om de landbouw te ontwikkelen en tegelijkertijd de lokale bevolking onder controle te houden.⁷

Een bepaalde groep Nederlanders gaf gehoor aan dit verlangen van Hitler. Op 27 juni 1941, vijf dagen nadat Duitsland de Sovjet-Unie was binnengevallen, riep Seyss-Inquart de Nederlanders op om hun blik naar het Oosten te richten.

‘Uw voorvaders zijn reeds 800 jaar geleden en steeds weer daarheen getrokken en belangrijke bouwstenen van de Europeesche cultuur en denkwereld geweest. Sedert geslachten ontbreekt gij bij de vervulling van deze gemeenschappelijke Europeesche taak. De Duitse soldaten, in wier gelederen reeds thans uw zonen staan, halen thans het Oosten terug. Thans gaat het er om, dit Europeesche gebied definitief voor Europa te winnen. Gij bouwt aan de toekomst van Uw kinderen als gij thans mede aantreedt.’⁸

1.1.1 Het ontstaan van de NOC

Nederlanders werden vooral geworven als oostfrontsoldaten, maar daarnaast ook als boeren en arbeiders. Aangestuurd door de Commissie tot uitzending van landarbeiders naar Oost-Europa (Culano) vertrokken eind november 1941 dan ook de eerste boeren naar het Oosten. Zij werden gevolgd door nog een aantal groepen boeren en bouwvakkers, waarmee de teller van Nederlandse werknemers in het Oosten in het voorjaar van 1942 op ongeveer zeshonderd kwam te staan.⁹

Meinoud Marinus Rost van Tonningen, vooraanstaand NSB'er, secretaris-generaal van het Ministerie van Financiën en president van de Nederlandsche Bank, had echter veel grotere plannen. Hij vond dat Nederland actief betrokken moest zijn bij de totale oorlogsvoering, vooral met het oog op de plaats die Nederland in zou nemen in de *Grossraumwirtschaft* na het

⁵ Mazower, *Hitler's Empire*, 3.

⁶ Ibidem.

⁷ D. Barnouw, 'To Ostland. We want to drive', in: *Beyond traditional borders: Eight centuries of Latvian-Dutch relations* (Riga 2006) 125.

⁸ Rede Seyss-Inquart van 27 juni 1941, gepubliceerd in *Het Vaderland*, 28 juni 1941, 2.

⁹ D. Barnouw, *Rost van Tonningen: fout tot het bittere eind* (Amsterdam 1994) 106.

sluiten van de vrede.¹⁰ Daarom zouden de Nederlanders in de Baltische staten en de Oekraïne een kolonisatie in gang moeten zetten zoals dat destijds ook in Nederlands-Indië was gebeurd. Door de Japanse verovering van Indië was het nu tijd voor iets nieuws. In Nederlands-Indië had een Germaans ras zoals dat van de Nederlanders volgens Rost van Tonningen helemaal niet thuis gehoord en Oost-Europa was veel geschikter voor kolonisatiedoeleinden.¹¹ Volgens David Barnouw werd Rost van Tonningen gedreven door een verlangen naar een hogere positie. Wanneer zijn ideeën succesvol zouden blijken, zou Rost stijgen in de achting van de Duitsers. Een functie als minister van Economische Zaken in het groot-Duitsland was dan wellicht binnen handbereik.¹² In het voorjaar van 1942 vond een eerste bespreking plaats tussen Rost van Tonningen en Minister van Financiën Fischböck over de mogelijkheid een organisatie in het leven te roepen die actief zou zijn in het Oosten. Uiteindelijk werd, na nog een tweede bespreking met onder andere Rijkscommissaris Seyss-Inquart, op 6 juni 1942 de Nederlandsche Oost Compagnie opgericht, die met de leiding van zowel Nederlandse firma's als personen belast zou worden.¹³

De NOC werd een naamloos vennootschap (NV), waarin de staat, de Nederlandsche Bank en de steden Amsterdam en Rotterdam aandeel hadden. De NSB'er D. Krantz werd algemeen directeur en het hoofdkantoor bevond zich in Den Haag. Er werden al snel verschillende dochtermaatschappijen opgericht, zoals de Nederlandse Oostvisscherij, de Nederlandsche Oostbagger en de Nederlandsche Oostbouw.¹⁴

1.1.2 De NOC in de praktijk

Ondanks het enthousiasme van Rost van Tonningen liet de houding van het Nederlandse volk te wensen over. Er heerste een beeld van de NOC als onderneming geleid door NSB'ers, die meewerkte aan de Duitse oorlogseconomie.¹⁵ Dankzij een grootscheepse reclamecampagne en het feit dat werknemers zich, door zich aan te melden voor de NOC, konden onttrekken aan verplichte inzet ergens anders en krijgsgevangenschap, steeg het aantal aanmeldingen wel.¹⁶ Toch kon niet aan de behoefte vanuit het Oosten worden voldaan, aangezien de aanmeldingen

¹⁰ Barnouw, *Rost van Tonningen*, 106..

¹¹ Idem, 107.

¹² Ibidem.

¹³ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 615, 'Eerste rapport over de werkzaamheden van de Nederlandsche Oost Compagnie N.V.', 2.

¹⁴ Idem, 3.

¹⁵ Barnouw, *Rost van Tonningen*, 111.

¹⁶ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 14, 'Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oost Compagnie N.V. (2^e kwartaal 1943)' 15.

van goede en opgeleide vaklieden schaars waren. Veel arbeiders bleken zich op te geven voor een vak waarvoor ze helemaal niet geschikt waren, of dat ze maar heel kort hadden beoefend. Daarnaast kwam het veel voor dat vaklieden die wel geschikt waren, afgewezen moesten worden omdat ze bijvoorbeeld een strafbaar feit hadden gepleegd en daarvoor in Nederland berecht waren of moesten worden.¹⁷ Tijdens het gehele bestaan van de NOC bleef het vinden van bereidwillige Nederlandse arbeiders één van de grootste problemen waarmee de organisatie kampte.

Ook de houding van de Duitsers tegenover de NOC was niet wat Rost van Tonningen ervan verwacht had. Ze wilden wel Nederlands kapitaal en arbeid, maar verder wilden ze de NOC geen invloed toekennen.¹⁸ De Duitsers waren akkoord gegaan met *Gleichberechtigung* tussen de Duitsers en de Nederlanders en met zogenaamde compensatieleveringen die bestonden uit goederen uit het Oosten die aan Nederland zouden worden geleverd. In de praktijk kwam hier echter niets van terecht. Volgens Barnouw was er daarnaast binnen de NOC een gebrek aan interne structuur en was er sprake van veel onrust. Al deze factoren samen leidden ertoe dat de onderneming een groot fiasco werd.¹⁹ Toch zijn er enige duizenden Nederlanders geweest die ondanks alles wel naar het Oosten gegaan zijn. Hoe zagen de reis naar het Oosten en het werken voor de NOC eruit voor deze Nederlanders?

Wanneer men zich had aangemeld bij de NOC voor uitzending naar het Oosten, werd er een uitnodiging gestuurd om te worden gekeurd en inentingen te krijgen tegen pokken, cholera en tyfus. Als goedkeuring volgde, werd er een contract getekend en moest de persoon ten allen tijde gereed staan voor vertrek.²⁰ De reis begon in Den Haag, van waaruit men in groepen met de trein naar Berlijn reisde. In Berlijn werd een korte tussenstop gemaakt. Zo nodig konden de reizigers hier verpleegd worden en aan alle arbeiders werd een wapen verstrekt.²¹ Dit achtte het bestuur vanwege de oorlogstoestand in het Oosten noodzakelijk. Vanaf februari 1943 vielen schietoefeningen dan ook binnen het opleidingspakket van de NOC.²² Vanaf Berlijn werd, wederom per trein, verder gereisd naar de plaats van bestemming. De reis verliep niet altijd even soepel, aangezien *'allerlei oorlogshandelingen*

¹⁷ NIOD, NOC, 176-14, 'Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oost Compagnie N.V. (2^e kwartaal 1943)', 15.

¹⁸ Barnouw, *Rost van Tonningen*, 111.

¹⁹ *Idem*, 108.

²⁰ NIOD, NOC, 176-14, 'Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oostcompagnie N.V. (4^e kwartaal 1942)', 15.

²¹ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummers 318, 'Rapport aan den Heer D. Krantz betreft het uitschrijven van doorreisbiljetten door de NOC in Den Haag' (17 augustus 1943).

²² NIOD, NOC, 176-14, 'Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oostcompagnie N.V. (1^e kwartaal 1943)', 25.

*een belangrijke invloed uitoefen[d]en op de reisgelegenheid in Duitsland.*²³

Het was de bedoeling dat de arbeiders in het Oosten minstens achtenveertig uur per week werkten, maar zo nodig zestig uur per week. Het loon verschilde per arbeider en was afhankelijk van zijn beroep. Gemiddeld kon men echter rekenen op een vergoeding van ongeveer 1 Rijksmark per uur. Daarnaast ontvingen gehuwden 2,5 Rijksmark per dag aan ‘scheidingsgeld’ en ongehuwden 1,50 Rijksmark per dag.²⁴ Dit moet zo iets geweest zijn als troostgeld vanwege het gemis van de familie. Het loon werd maandelijks in zijn geheel naar de familie in Nederland overgemaakt. Huisvesting en voeding waren kosteloos.²⁵

Vanaf het einde van 1943 liep het aantal aanmeldingen voor de NOC weer terug. Daarnaast werd een groot gedeelte van de arbeiders die in de Oekraïne werkzaam waren terug gestuurd naar Nederland, vanwege de ‘*strategische terugtocht van het Duitse leger*’ en de ‘*oorlogsomstandigheden*’.²⁶ Uiteindelijk werden alle arbeiders vanuit de Oekraïne terug gehaald naar Nederland. Over het algemeen ging dit gewoon per trein. In de dossiers van de echtparen Lelieman en de Groot is hier echter niets over terug te vinden. Voor hen die langer in het Oosten bleven en dus te maken kregen met de val van de Duitsers, was de terugreis een stuk moeilijker te maken. Dit blijkt uit de memoires van Jan van Bommel, die door zijn zoon verwerkt zijn in het boek *De verborgen schaduw: de tabakshandelaar van Nikolajev*. Van Bommel vertrok in het voorjaar van 1943 naar de Oekraïne om daar met succes een carrière als tabakshandelaar op te bouwen. Hij beschrijft hoe tussen januari en maart 1944 het vertrouwen in de Duitsers langzaam steeds minder werd. ‘*Wij raken hier langzamerhand omsingeld door het rode leger en doen ons best zoveel mogelijk tabak uit Nikolajev weg te krijgen voordat alles ineens stort. Maar om nog tabaksaanvoer te verwachten vanuit de buitengewesten met deze slechte weersomstandigheden en met boeren die gokken op de overwinning van het Russische leger dat is krankzinnig! [...] Bijna alle Nederlanders zijn met zogenaamd groot verlot terug naar Nederland gegaan. Op diverse posten van de Nederlanders en de Duitsers zag ik haastig verlaten schuren en de tabak was verdwenen of lag weg te rotten.*’²⁷ Veel Nederlanders vluchtten dus al voordat het Rode Leger daadwerkelijk binnenviel. Van Bommel bleef wel tot dat gebeurde en dat maakte de terugreis een zware tocht. Er heerste chaos en paniek toen het bericht kwam dat het Rode Leger

²³ NIOD 176-14, ‘Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oostcompagnie N.V. (4^e kwartaal 1943)’, 18.

²⁴ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 19, ‘Inlichtingen betreffende Oostinzet’.

²⁵ NIOD, NOC, 176-19, ‘Inlichtingen betreffende Oostinzet’..

²⁶ NIOD 176-14, ‘Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oostcompagnie N.V. (4^e kwartaal 1943)’ 3,12.

²⁷ M. van Bommel, *De verborgen schaduw: de tabakshandelaar van Nikolajev* (Soesterberg 2011) 105.

naderde. De hele stad stroomde leeg. Met de auto reisde Van Bommel naar Odessa, schuilend voor luchtaanvallen en steeds weer hopen bij de volgende controlepost doorgelaten te worden, om vanuit Odessa na lang wachten uiteindelijk met de boot naar Wenen te reizen en vanaf daar met de trein naar Nederland.²⁸

Met het terughalen van de eerste arbeiders werd algemeen gedacht dat het om verlof voor onbepaalde tijd ging en dat men uiteindelijk terug zou keren naar het Oosten.²⁹ Hoewel er zich nog steeds kandidaten aanmeldden voor inzet in het Oosten, konden zij niet langer allemaal geplaatst worden, aangezien de Russen steeds verder optrokken en de Duitsers daardoor terrein verloren.³⁰ Daarnaast kreeg de NOC steeds meer te kampen met financiële problemen, waardoor de salarissen niet op tijd konden worden uitbetaald.³¹

Over de rol van de vrouw binnen de NOC en in het Oosten is vrijwel niets bekend. In geen enkel document wordt hier specifiek iets over gezegd. Wel blijkt uit verschillende notities dat het de bedoeling was de gezinnen van de uitgezonden mannen uiteindelijk over te laten komen naar het Oosten. Zo wordt over een transport van vijftientig arbeiders naar Charkow in de Oekraïne gezegd dat '*[d]e deelnemers naar verloop van tijd hun families zouden laten overkomen, om zich daar permanent te vestigen.*'³² Het zou zo kunnen zijn dat men geen haast had met het werven van vrouwen, omdat ze uiteindelijk toch wel over zouden komen. Voordat het zover was, liep het grote NOC-avontuur echter alweer ten einde. Op 4 september 1944 werd op het hoofdkantoor van de NOC in Den Haag het bevel gegeven alle spullen te gaan inpakken en alle papieren in veiligheid te brengen. De geallieerden waren al in de buurt van Breda en zouden dus binnen enkele dagen Den Haag kunnen bereiken. Nog in het ruim aanwezige goederen werden verkocht.³³ De ondergang van de Duitsers betekende dus ook het einde van de NOC.

²⁸ Van Bommel, *De verborgen schaduw*, 169-238.

²⁹ NIOD 176-14, 'Verslag der werkzaamheden van de Nederlandsche Oostcompagnie N.V. (1^e kwartaal 1944)' 3.

³⁰ Idem, 10.

³¹ Idem, 14.

³² Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 265, inventarisnummer 34, 'Notitie 'Niederländische Facharbeiter für die Ukraine' (30 juni 1942).

³³ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 39, 'Rapport van P. H. Oldemans over de in de septemberdagen 1944 plaatsgevonden gebeurtenissen' (16 februari 1945).

1.2 De situatie in de Oekraïne

Ondanks het feit dat de NOC geen echt succes heeft gekend, is de organisatie wel in verschillende gebieden in het Oosten werkzaam geweest. Het echtpaar Lelieman-Splinter werd uitgezonden naar het district Golowanewsk, een gebied zo groot als de provincie Gelderland. Dit district lag in het *Generalbezirk* Nikolajew, in het zuiden van de Oekraïne. Over dit specifieke gebied is heel weinig bekend en daarom zal ik een wat algemener beeld schetsen van de situatie in de Oekraïne ten tijde van het verblijf van het echtpaar Lelieman.

Toen de Duitsers de Oekraïne binnenvielen, bestond de bevolking in de dorpen voornamelijk uit vrouwen. De meeste mannen waren opgeroepen door het leger, of ze waren gevlucht naar de steden.³⁴ De Duitsers werden over het algemeen dan ook hartelijk verwelkomd. Hoewel men elkaar nauwelijks kon verstaan, bouwden de Oekraïners toch een band met de Duitsers op. Er ontstond vaak zelfs iets wat leek op een familieband met de, vaak nog jonge, Duitse soldaten.³⁵ De Oekraïners beschouwden de oorlog als niets meer of minder dan een strijd tegen Stalin en zijn regime. Men zag dan ook geen reden om geen vriendschap te sluiten met de Duitsers.³⁶

Hoewel een groot aantal van de gevluchte en in het leger actieve mannen uiteindelijk weer terugkeerde, bleven de vrouwen in de meerderheid en waren zij ook vaak degenen die werkten in fabrieken of op boerderijen.³⁷ Ook in Nikolajew was dit het geval. Dit blijkt wederom uit *De verborgen schaduw*. Van Bommel beschrijft in zijn memoires onder andere een scene in de loods van zijn bedrijf, ergens op een industrieterrein in Nikolajew. Een stuk of vijftig vrouwen, meest ouderen, zijn daar bezig met het drogen, uitsorteren en stapelen van tabaksbladeren. ‘Een kleinere groep vrouwen staat bij een aantal kisten en pakt de in kleine bundels gebonden bladeren in. Het is een ruwe, maar vrolijke troep ex-havenarbeidsters.’³⁸ Het lijkt me aannemelijk dat deze anekdote een goed beeld schetst van hoe het er over het algemeen aan toe ging op grote bedrijven waar Nederlanders toezicht hielden. Het feit dat het percentage vrouwen zoveel hoger was dan het percentage mannen zou ook, in ieder geval deels, kunnen verklaren waarom de NOC het niet nodig leek te vinden ook Nederlandse vrouwen aan te trekken om naar het Oosten te komen. In ieder geval niet om daar te werken. Men wachtte rustig af tot ze uiteindelijk met het gezin voorgoed over zouden komen en de huiselijke taken op zich zouden nemen. Hoewel mannen in de minderheid waren, bleven zij

³⁴ K. Berkhoff, *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge 2004) 117.

³⁵ Berkhoff, *Harvest of despair*, 114.

³⁶ Idem, 115.

³⁷ Idem, 118.

³⁸ Van Bommel, *De verborgen schaduw*, 71.

volgens historicus Karel Berkhoff namelijk alle autoritaire posities bekleden. Niet alleen was dit de norm die beide sekses accepteerden; het was ook de wens van de Duitsers.³⁹ Aan meer vrouwen lijkt dus geen behoefte te zijn geweest.

In november 1942 kwam de eerste groep Nederlandse boeren in de Oekraïne aan. Deze groep bestond grotendeels uit mannen die door idealisme gedreven werden en zich graag in wilden zetten voor de voedselvoorziening van Europa.⁴⁰ Lelieman, die in september 1942 uit Nederland vertrok, moet dus een van deze eerste arbeiders geweest zijn. Er arriveerden steeds meer groepen en het aantal arbeiders groeide zo snel dat de zesde groep Nederlanders na vier dagen alweer terug werd gestuurd omdat er in haar vakgebied geen werk meer was.⁴¹ *‘Bij de volgende groepen bleek steeds meer, dat niet de juiste mannen gekozen waren voor de uitzending naar hier. Men heeft meer naar de quantiteit dan naar de kwaliteit gekeken, hetgeen zich natuurlijk merkbaar wreekte.’*⁴² Er waren steeds meer onderlinge onenigheden. Hierbij kan wel worden opgemerkt dat voor de eerste groepen de omstandigheden beter waren, aangezien er toen nog minder sprake was van dreigende partizanen. Dit waren groepen die in opstand kwamen tegen de Duitsers en zich vaak centreerden rondom mannen van het Rode Leger, of dorpelingen die goed op de hoogte waren van de paden door de bossen en het woud.⁴³

De landbouw was in de Oekraïne de grootste inkomstenbron. In het noordelijke, bosrijke gebied werden vooral rogge, haver en aardappelen verbouwd. In het noordelijke steppegebied waren dat voornamelijk tarwe en suikerbieten. Het gebied grenzend aan de Zwarte Zee en de Zee van Azof was hoofdzakelijk bestemd voor de teelt van tarwe, maïs en gerst en het verbouwen van katoen. Lelieman beheerde een gebied van ongeveer vijftienduizend hectare, waarop hij onder meer zonnebloemen, gerst, tarwe, maïs, tabak en verschillende soorten groenten en fruit verbouwde.⁴⁴

De zwarte aarde in het Woudsteppengebied, met een oppervlakte zesentwintig keer zo groot als Nederland, werd wel het zwarte goud van het Oosten genoemd.⁴⁵ Deze zwarte aarde

³⁹ Berkhoff, *Harvest of despair*, 118.

⁴⁰ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 84, ‘Rapport over Nederlandse boereninzet in de Oekraïne’, 1.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Mazower, *Hitler’s empire*, 491.

⁴⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 27079 (Trib Ah 3128), ‘Verslag Lelieman deel 1’, 6.

⁴⁵ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 595, ‘Rapport betreffende de geschiedenis en de toekomst van de Oekraïne’, 25,26.

werd echter slecht bewerkt, waardoor de oogst niet was wat hij kon zijn. Volgens G. Braat, een boer die werkzaam was in Galaganowka, was dit te wijten aan de bevelen die van hogeraf kwamen. Volgens hem was de instelling van de Nederlandse boer dat er op een dag zoveel mogelijk gedaan moest worden, maar wel goed. De hoge heren hadden echter te weinig vakkennis. Ze hadden geen aandacht voor kwaliteit, alleen voor snelheid. Die snelheid was echter moeilijk te behalen, aangezien de paarden zo weinig eten kregen en daardoor zo mager waren dat ze per dag maar weinig werk konden verrichten.⁴⁶ Door een tekort aan tractoren en brandstof waren paarden echter vaak de enige vervoersmiddelen die er waren en tegelijkertijd ook het enige gereedschap.⁴⁷ Er waren dus heel veel ideeën en verlangens over hoe het werk in het Oosten zou moeten geschieden, maar de omstandigheden waren zodanig slecht dat deze niet uitgewerkt konden worden.

Over het algemeen waren de Duitsers in de Oekraïne niet erg tevreden over de Nederlandse krachten die hen waren toegestuurd. Vooral het gebrek aan vakkennis, de gebrekkige beheersing van de Duitse taal en de onzelfstandige, soms zelfs hulpeloze houding speelden daarin een grote rol.⁴⁸ De Nederlanders hadden het op hun beurt vaak moeilijk met de houding van de Duitsers. Zij werden vaak niet gelijkgesteld met de Duitsers, terwijl Rost van Tonningen hier wel voor gepleit had. Vaak was het ook zo dat beide groepen elkaar simpelweg niet begrepen. Dit had onder andere te maken met het feit dat de Nederlanders in de ogen van de Duitsers geen militaire houding aannamen. Ze kwamen immers om een rustig boeren bestaan op te bouwen en niet om te vechten.⁴⁹

Tijdens een reis door de Oekraïne constateerde A.E.M. Kortebein dat de toestand in het midden van de Oekraïne, met name in Kiev en Rowno, veel gunstiger was dan in het Zuiden van het land. Volgens hem had dit onder andere te maken met het feit dat de NOC en de Nederlandse inzet in het Zuiden veel minder bekend waren. In de gebieden rondom Kiev en Rowno werd aan de Nederlanders veel meer aandacht besteed.⁵⁰

Er kan dus geconcludeerd worden dat de situatie die de Nederlandse arbeiders in de Oekraïne aantroffen helemaal niet was zoals ze die verwacht hadden. Vooral de vijandige houding van de Duitsers en het gebrek aan de juiste middelen belemmerden hen.

⁴⁶ NIOD, NOC, 176-84, 'Brief G. Braat aan J. Barendregt' (Galaganowka, 16 mei 1943) 1.

⁴⁷ NIOD, NOC, 176-84, 'Reisverslag J. Barendregt' (Oktober 1943).

⁴⁸ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 141, 'Verslag reis van A.E.M. Kortebein naar Oekraïne' (15 augustus – 15 september 1941) 3.

⁴⁹ NIOD, NOC, 176-84, 'Rapport over Nederlandse Boereninzet in de Oekraïne', 2.

⁵⁰ NIOD, NOC, 176-141, 'Verslag reis van A.E.M. Kortebein naar Oekraïne' (15 augustus – 15 september 1941) 9.

1.3 Letland tijdens de Tweede Wereldoorlog en het leven op land- en tuinbouwbedrijf

Malpils

Ook in Letland was de situatie niet erg gunstig en was de oorlog al vroeg goed voelbaar. Toen het Duitse leger op 1 september 1939 Polen binnenviel, was in Letland de angst groot dat de oorlog zich snel uit zou breiden. President Ulamis vond het daarom belangrijk om te benadrukken dat Letland neutraal was en zou blijven in deze oorlog. Twee dagen later verklaarden Frankrijk en Groot-Brittannië Duitsland de oorlog. Hierop zette Duitsland een maritieme blokkade op langs de Baltische zee. De Britten deden hetzelfde, maar dan langs de Noordzee. Voor Letland was dit een dramatische ontwikkeling, aangezien de Baltische Zee het hart van de handel vormde waarop de economie draaide. De werkloosheid steeg enorm en vanwege de stagnerende import was er al snel een tekort aan grondstoffen.⁵¹ De oorlog had in Letland dus al in 1939 een grote impact, ondanks de neutrale positie.

Op 17 september, ruim twee weken na de Duitse inval, viel ook het Rode Leger Polen aan. Dit verhoogde de alertheid van de omliggende landen.⁵² Op 5 oktober tekenden de Sovjet-Unie en Letland een pact dat beide partijen verplichtte om elkaars onafhankelijkheid te respecteren. Dit pact stond de Sovjet regering toe om militaire bases te stichten in Letland. Hoewel Sovjet-minister van Buitenlandse Zaken Molotov op 29 maart 1940 verzekerde dat Letland niet bang hoefde te zijn de nationale onafhankelijkheid te verliezen, vreesde de Letse regering het ergste.⁵³ Deze angst bleek terecht, want op 14 juni 1940, twee dagen nadat het Rode Leger Litouwen was binnengevallen, vielen ongeveer 200000 Sovjet soldaten Letland binnen.⁵⁴ Een jaar van terreur brak aan. Het volkscommissariaat voor interne zaken (NKVD) stelde lijsten op met staatsvijanden. Hiertoe behoorde vrijwel iedereen met een 'bourgeois' achtergrond. Zij werden massaal gedeporteerd en geëxecuteerd.⁵⁵ De nacht van 13 op 14 juni 1941 werd de climax van deze missie. De bedoeling was om alle overgebleven staatsvijanden te elimineren.⁵⁶

Niet lang daarna, op 22 juni, lanceerde Hitler operatie Barbarossa, wat de codenaam was voor de aanval op de Sovjet-Unie. Letland werd in eerste instantie vanuit de lucht aangevallen, met Riga en de militaire bases in en rondom Liepaja als belangrijkste doelwitten. Op 29 juni was heel Letland veroverd.⁵⁷ Voor veel mensen was de Duitse inval een antwoord

⁵¹ V. Lumans, *Latvia in World War II* (New York 2006) 68, 69.

⁵² Lumans, *Latvia in World War II*, 70.

⁵³ Idem, 88.

⁵⁴ Idem, 93.

⁵⁵ Idem, 112, 113..

⁵⁶ Idem, 133.

⁵⁷ Idem, 153, 154.

op hun gebeden. Dit leek namelijk hun enige kans om verlost te worden van de onderdrukking door de Sovjets. Waar Duitse groepen Lets gebied binnenkwamen werden ze dan ook met gejuich onthaald als bevrijders. Het jaar van de Rode terreur was voorbij.⁵⁸ De bevrijding door de Duitsers bleek echter niet helemaal wat de Letten ervan gehoopt hadden. Al snel concludeerden ze dat de Duitse overheersing, in vergelijking met de Sovjet periode, de minste van twee kwaden was.⁵⁹

Hitler had grootse plannen met de Baltische staten. Op 17 juli 1941 wees hij Alfred Rosenberg aan als minister van het *Ostministerium*. Rosenberg deelde het *Reichskommissariat Ostland* op in vier *Generalbezirke*: Wit-Rusland, Estland, Litouwen en Letland. Riga werd aangewezen als hoofdstad van het Ostland.⁶⁰ Om het gebied te germaniseren wilde Hitler zoveel mogelijk Duitsers tewerkstellen, maar door een tekort aan Duits personeel bekleedden betrouwbare Letten vaak de lagere posities.⁶¹ Omdat Nederlanders tot de Germaanse volken behoorden, was het ook hen toegestaan bij te dragen aan het creëren van Hitlers groot-Duitsland.⁶²

Het echtpaar De Groot-Maat zocht haar heil in Malpils. In dit dorp, zeventig kilometer ten oosten van de hoofdstad Riga, bevond zich de belangrijkste NOC-vestiging van Letland. Het was de bedoeling dat hier op bijna zevenennegentig hectare grond een succesvol gemengd land- en tuinbouwbedrijf opgezet zou worden, waar tien tot twintig mensen konden worden tewerkgesteld.⁶³ Niet direct een logische keuze, aangezien de Oekraïne en Estland geschikter zijn voor groenteteelt dan Letland.⁶⁴ In eerste instantie werden twaalf tuinders en een echtgenote van een van hen hier gestationeerd.⁶⁵ Hieruit blijkt wel dat het niet gebruikelijk was dat echtparen naar het Oosten trokken. Vaak was het alleen de man die ging. In plaatsen waar een groter aantal Nederlanders woonde en werkte kwam het vaker voor dat vrouwen hun mannen vergezelden.⁶⁶ Leider van de hoofdafdeling tuinbouw van de NOC Ir. E. Van der Veen geeft in een verslag van een reis naar Malpils die hij in het voorjaar van 1943 maakte aan dat er in 1942 en 1943 voornamelijk groentekwekers zonder vrouw en kinderen naar het Oosten vertrokken. Het was volgens hem echter wenselijk dat na de oorlog, liefst zelfs eerder,

⁵⁸ Lumans, *Latvia in World War II*, 158, 159.

⁵⁹ Idem, 172.

⁶⁰ Idem, 173-175.

⁶¹ Idem, 177.

⁶² Barnouw, 'To Ostland. We want to drive', 125.

⁶³ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 616, 'Verslag Ir. Van Der Veen', 1.

⁶⁴ NIOD, NOC, 176-616, 'Verslag Ir. Van Der Veen', 3.

⁶⁵ Barnouw, *Oostboeren, Zee-germanen en Turfstekers*, 82.

⁶⁶ Ibidem.

hele families en dan met name kinderrijke families naar het Oosten zouden gaan.⁶⁷

In het rapport van een inventarisatiereis naar onder andere Malpils in januari 1944 schreef J.H. Meddens dat het verblijf hem voor de Nederlanders daar niet erg prettig leek. Zij waren allemaal gevestigd bij Letten in huis, waar de omstandigheden ‘zeer vies en on-Hollandsch’ waren. Wat betreft de inventaris, de betrouwbaarheid van de leiding en het vakmanschap van de arbeiders was alles echter dik in orde.⁶⁸

Begin 1944 werd een gedeelte van het bedrijf in Malpils overgenomen door de Wehrmacht. Volgens de heer Wagemaker was dit in het voordeel van het bedrijf. De Wehrmacht had toegezegd hout te leveren voor de vervaardiging van kweekbakken. Daarnaast mocht het bedrijf van de paarden van de Wehrmacht gebruik maken en had de Wehrmacht toegezegd zoveel mogelijk te helpen bij de reparatie van gebouwen en machines.⁶⁹ De meningen waren hier echter over verdeeld, aangezien de nieuwe directeur M. O. Kalverkamp op 26 mei 1944 schreef dat men moest proberen de Wehrmacht zo hier en daar terug te dringen, *‘aangezien ze zich veel te diep in de aangelegenheden en ook in het bedrijf met zijn gebouwen heeft ingedrongen.’*⁷⁰

De situatie kan over het algemeen niet erg gunstig genoemd worden. Dit wordt voornamelijk toegeschreven aan de interne communicatie en organisatie en aan de conditie van en het gebrek aan de juiste middelen. Er was geen duidelijk plan. Er was vee, maar geen verbouw van voedergewassen voor het vee. Daarnaast was er een groot gebrek aan gereedschappen. De Nederlandse arbeiders waren zwak door voedsel- en vitaminetekort en vaak waren ze ook onbekwaam.⁷¹ De samenwerking met de lokale bevolking verliep stroef. Misschien wel het belangrijkste knelpunt was dat er onvoldoende zaden waren en bestellingen vaak niet geleverd werden. Wat ook zeker niet onbelangrijk is, is dat het bedrijf door de ligging niet volledig kon voldoen aan haar oorspronkelijke bestemming. Door de grote afstand tot Riga en de slechte verbindingen met die stad had Malpils als tuinbouwbedrijf geen enkele toekomstmogelijkheid. Als landbouwbedrijf was het wel waardevol, maar een deel van het oorspronkelijke plan viel dus al aan de basis in duigen.⁷² Het lijkt erop dat in alle facetten van het bedrijf problemen aanwezig waren die het goed functioneren onmogelijk maakten.

⁶⁷ NIOD, NOC, 176-616, ‘Verslag Ir. Van Der Veen’, 2.

⁶⁸ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 150, ‘Rapport van J.H. Meddens over inventarisatiereis naar het Oosten’, 4,5.

⁶⁹ Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummer 385, ‘Brief Heer Wagemaker aan Heer Krantz’, 2.

⁷⁰ NIOD, NOC, 176-616, Brief ‘Malpils’ (26 mei 1944).

⁷¹ NIOD, NOC, 176-616, ‘Rapport Ir. Van der Graaff’ (13 mei 1944) 1.

⁷² Idem, 3.

2. De ervaringen in het Oosten

In een vergelijking tussen de informatie over het zuiden van de Oekraïne, waar het echtpaar Lelieman verbleef, met de informatie over Malpils, waar het echtpaar De Groot-Maat verbleef, lijken de situaties op beide locaties niet erg gunstig te zijn geweest. Over het algemeen lijkt de situatie in de Oekraïne iets beter te zijn geweest, aangezien het daar vooral op organisatorisch gebied mis ging en de persoonlijke omstandigheden niet zozeer ongunstig waren. Het echtpaar Lelieman verbleef echter in het zuiden van de Oekraïne, waar de omstandigheden veel slechter waren dan in de rest van het land. Vanwege de specifieke omstandigheden hebben de twee echtparen het, ondanks het feit dat de situatie in de Oekraïne over het algemeen beter lijkt te zijn geweest, dus waarschijnlijk ongeveer even zwaar gehad in het Oosten. De vraag is echter of dit overeenkomt met de ervaringen van beide echtparen.

2.1.1 De ervaringen van G.J. Lelieman

Toen G.J. Lelieman naar de Oekraïne vertrok, was hij drieëndertig jaar oud. Acht jaar eerder was hij getrouwd met F.J.M. Splinter. Samen woonden ze in Arnhem. Op 15 september 1933 was Lelieman uit politieke overtuiging lid geworden van de NSB en dit is hij tot de bevrijding gebleven. Wel zegt hij zowel in zijn proces-verbaal als in het verslag dat hij schreef over zijn verblijf in de Oekraïne dat hij de Duitse inval sterk afkeurde, omdat hij altijd zeer anti-Duits is geweest.

Na de oprichting Nederlandse Landstand, waarin alle Nederlandse boeren verenigd moesten worden, werd Lelieman daar aangesteld als ambtenaar Buitendienst. Hij behield deze functie tot juli 1942. Toen solliciteerde hij op een oproep van de Landstand om naar het Oosten te gaan. Begin september 1942 was het zover: Lelieman vertrok naar de Oekraïne om daar boerenleider te worden. Eerst volgde hij een cursus van drie weken, om daarna ingezet te worden als *Stützpunktleiter* in Golowanewsk. Naar eigen zeggen is zijn vrouw na acht maanden overgekomen. Samen zijn zij tot december 1943 in de Oekraïne gebleven, toen zijn zij gevlucht voor de opdringende Russen.⁷³ Mevrouw Lelieman-Splinter heeft haar man dus maar een half jaar vergezeld.

Van zijn ervaringen als *Stützpunktleiter* heeft Lelieman een nauwkeurig verslag geschreven toen hij in voorarrest zat. Zoals hij in zijn proces-verbaal ook al aangeeft was hij allesbehalve positief over de Duitsers. Hij beschrijft een aantal elementen van hun beleid waar

⁷³ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Proces-verbaal van verhoor door Politieke Dienst' (10 augustus 1945).

hij het niet mee eens was. Hij begint zijn verslag met een betoog waarin hij pleit dat het een erg domme zet is geweest van de Duitsers om Oekraïners te werk te stellen in Duitsland. Op 1 april 1943 kwam het bevel dat alle jongens en meisjes die geboren waren tussen 1921 en 1927 naar Duitsland getransporteerd zouden worden. Lelieman verloor hierdoor ongeveer duizend arbeidskrachten, dertig procent van zijn totaal. Volgens hem ontwrichtte deze gebeurtenis de samenleving. Door de arbeidsinzet in Duitsland moesten in de Oekraïne alle kinderen vanaf acht jaar gaan werken.⁷⁴ Historica Wendy Lower koppelt deze ontwikkelingen aan de opkomst van de partizanen. Zij stelt dat er gedurende de hele Duitse bezetting al wel tekenen van verzet waren, maar dat het verzet aan het einde van 1942 en gedurende 1943 sterk groeide. Volgens Lower had dit in grote mate te maken met de dwangarbeid die de Oekraïners moesten verrichten in Duitsland. Dit wakkerde de anti-Duitse sentimenten aan en leidde ertoe dat steeds meer Oekraïners zich aansloten bij de partizanen.⁷⁵ De partizanengroepen werden steeds beter georganiseerd. Uiteindelijk vormden zij volgens Lower zelfs het grootste probleem van de Duitsers, en niet de joden.⁷⁶ *'In an atmosphere of insecurity and paranoia, Nazi regional leaders suspected everyone of partisan activity, killed 'resisters' en masse, and aimed punitive measures against family members of suspects, thereby destroying the Germans' remaining ties to villages and communities.'*⁷⁷ Met het verzet tegen de partizanen vergooiden de Duitsers dus hun kans op een goede relatie met de lokale bevolking, waardoor ze het nog moeilijker kregen. Niet alleen de Duitsers waren doelwit van de partizanen. Ook Nederlanders hadden het zwaar. Lelieman wijt het aan eigen schuld dat verscheidene Nederlanders neergeschoten werden door partizanen. Ze hadden aandacht voor weinig anders dan zuipen, slaan en andere fraaiheden. *'Zelf heb ik eenige malen visite van deze heeren gehad, zonder dat mij iets overkomen is. Van Duitse zijde heb ik hierover de felste verwijten moeten aanhooren.'*⁷⁸

Naast de verplichte tewerkstelling constateerde Lelieman nog een aantal eigenschappen bij de Duitsers waar hij geen begrip voor op kon brengen. Zo stelt hij dat ze niet leken te weten hoe ze bedrijven draaiende moesten houden. Doordat de Duitsers alle goede producten voor zichzelf hielden, bleef er niets over voor de Oekraïners, die daardoor

⁷⁴ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Verslag Lelieman deel 1', 1-3.

⁷⁵ W. Lower, *Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill 2007) 181.

⁷⁶ Lower, *Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, 185.

⁷⁷ Idem, 191.

⁷⁸ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Verslag Lelieman deel 2', 9.

niet aan de productie eisen konden voldoen.⁷⁹ Ook waren de Duitsers volgens Lelieman extreem gewelddadig en onverbiddelijk. Toen in Nikolajew een soldaat een klap kreeg van een Oekraïner, werden direct tien mannen en een vrouw van straat opgepakt en op de markt opgehangen.⁸⁰ Daarnaast beschrijft Lelieman hoe hij op de cursus van drie weken tot *Stützpunktleiter* leerde dat wanneer je een Russische of Oekraïense vrouw zat was, je haar gewoon op de trein zette en haar er honderd kilometer verderop af liet schoppen en dan een nieuwe uitkoos. *‘Ik heb er het mijne van gedacht en heb volgens m’n eigen ideeën gehandeld. Dit laatste dikwijls tot ongenoegen van m’n collega’s.’*⁸¹ Lelieman lijkt dus een bepaalde overtuiging te hebben gehad en hiernaar ook te hebben gehandeld. Een laatste element waaraan Lelieman zich stoorde is het feit dat zijn godsdienst, het Rooms-katholicisme, door de Duitsers niet met respect behandeld werd. Hij beschrijft hoe hij op een van de maandelijkse bijeenkomsten van het gebied Golowanewsk was, waar de *Gebietskommissar* zou spreken over politiek, de algemene toestand en de richtlijnen op landbouwgebied. Hij verklaarde zelf echter spottend te zullen spreken over de oude heer Jezus, de Jood. *‘Ik heb hem direct verlof gevraagd de zaal te mogen verlaten, daar ik als gelovig mensch zoiets niet aanhooren wilde. Hiervoor heb ik nog lang hatelijkheden moeten aanhooren.’* Ook hieruit spreekt weer een overtuiging waarin Lelieman erg standvastig was.

Aan het einde van het eerste deel van zijn uit twee delen opgebouwde verslag, constateert Lelieman dat het misschien vreemd lijkt dat hij heel negatief is over het Duitse bestuur in de Oekraïne en de bezetting, terwijl zijn inzichten wel nog steeds nationaal-socialistisch zijn. Hij licht dit toe door te zeggen dat hij nog altijd van mening is

*‘dat van een bestuur dat is “en socialistisch “en” nationaal”, opbouw en voorspoed voor alle lagen van de volkenfamilies van Europa te wachten is, maar dat het zeer te betreuren is, dat het de Duitschers moesten zijn, die voor de verwezelijking van die idealen buiten hunnen landsgrenzen de eerste stappen hebben gedaan. Na wat ik van hun houding, aanleg en ziel gezien heb, ben ik namelijk anti-Duitsch moeten worden. Dit volk is in het algemeen niet geschikt en niet in staat andere volkeren te begrijpen, hun landsaard aan te voelen, laat staan die volkeren aan zich te binden en te besturen.’*⁸²

⁷⁹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Verslag Lelieman deel 2’, 3-5.

⁸⁰ Idem, 10.

⁸¹ Idem, 11,12.

⁸² HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Verslag Lelieman deel 1’, 15.

Uit voorgaande valt op te maken dat Lelieman bepaalde idealen had en hier ook aan vast hield. De Duitsers komen er in dat proces niet positief vanaf. De Duitsers waren op hun beurt echter wel erg lovend over Lelieman. In een evaluatie staat dat hij *'sich in sein Aufgabengebiet sehr rasch eingearbeitet und hat es erreicht, dass sein Stützpunkt einer der besten im Gebiet Golowanewsk geworden ist. Besonders ist die gute Zusammenarbeit mit den Ukrainern hervorzuheben, ohne das Lelieman sich etwas von seinem Respekt vergab.'*⁸³

Over wie Lelieman wel te spreken was, waren de Oekraïners. Hij spreekt met bewondering over wat ze op landbouwgebied presteerden. Daarnaast was hun vee veel meer gehard dan in Nederland en was er bijna geen sprake van inteelt. Verder was hij erg te spreken over de bijenteelt, die enorme honingopbrengsten opleverden, en over het pluimvee, zijn specialiteit.⁸⁴ Naar eigen zeggen voorzag Lelieman uit eigen voorraden regelmatig ongeveer honderd personen van voedsel.⁸⁵ Dit wijst op een goede band met de lokale bevolking. Voordat hij de terugtocht naar Nederland begon, kreeg hij de opdracht zoveel mogelijk van zijn voorraden en materialen te vernielen of verbranden. Hij liet echter alles achter en liet de lokale bevolking zoveel mogelijk meenemen.⁸⁶ Ook geeft Lelieman aan de humor van de Oekraïners te waarderen. Hij geeft hiervan een kenmerkend voorbeeld. In elk openbaar gebouw in de Oekraïne hing een portret van Hitler met de tekst: 'Hitler onze bevrijder'. Op een nacht werd hiervan gemaakt: 'Hitler, onze bevrijder van vee, olie, graan en eieren.'⁸⁷

Uit zijn verslag blijkt dat de ervaringen van Lelieman bijna volledig haaks staan op het eerder geschetste beeld van de situatie in de Oekraïne. Hij heeft het juist wel goed gehad. De relatie die hij met de Duitsers had is anders dan die van de meeste andere Nederlandse arbeiders met de Duitsers. Hij had geen behoefte aan hun lof en erkenning, maar kreeg die wel. Daarnaast spreekt hij niet minachtend over de inheemse bevolking, maar juist respectvol. Ook met de partizanen had hij geen problemen. Met hen kon hij gewoon in gesprek gaan, waarop ze hem niets deden. De enige overeenkomst tussen de situatie van Lelieman en de algemene situatie van arbeiders in de Oekraïne is dat zijn relatie met andere Nederlandse arbeiders te wensen over liet.

⁸³ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Notitie'.

⁸⁴ Idem, 14.

⁸⁵ Idem, 1-3.

⁸⁶ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Verslag Lelieman deel 1', 7.

⁸⁷ Idem, 10.

2.1.2 De ervaringen van P.J.M. Lelieman-Splinter

Wat Lelieman uitzonderlijk maakt is dat zijn vrouw, P.J.M. Lelieman-Splinter, hem vergezelde naar het Oosten. Ze reisde haar echtgenoot achterna en kwam omstreeks mei 1943, dus acht maanden na haar man, aan in Nikolajew. Tijdens hun huwelijk heeft zij niet gewerkt, totdat ze op 1 juni 1943 aan de slag ging in de Oekraïne, bij *Landbewirtschaftungsgesellschaft* Oekraïne als *Kreis Rentamtleiterin*. In haar proces-verbaal stelt Lelieman-Splinter dat ze ook in de Oekraïne niet gewerkt heeft, maar uit documenten in haar dossier blijkt dat dat wel het geval is. Toch zegt ze niet uit politieke overtuiging vrijwillig naar het Oosten te zijn vertrokken, maar omdat ze haar man niet alleen wilde laten. Mevrouw is dan ook slechts enkele maanden lid geweest van de NSB, in 1933.⁸⁸ Haar man geeft dit ook aan in een brief die hij scheef op 10 mei 1945, waarin hij pleit voor haar vrijlating. *‘Mijn vrouw heeft nooit aan politiek gedaan.’* [...] *‘Zij is altijd anti-Duitsch geweest, evenals haar gehele familie.’*⁸⁹

Opvallend is dat over mevrouw Lelieman veel minder bekend is dan over haar echtgenoot. Ook over haar ervaringen is weinig te zeggen. Het enige dat uit de over haar beschikbare informatie is af te leiden is dat ze in de Oekraïne wel gewerkt heeft, maar dat ze minder gepassioneerd was dan haar man en dat ze de nationaal-socialistische ideologie niet aanhing. Ze was gewoon een vrouw die haar echtgenoot naar het Oosten volgde.

2.2.1 De ervaringen van W. de Groot

De situatie in Letland was heel anders dan die in de Oekraïne, maar zeker net zo zwaar. De heer de Groot vertrok op 24 mei 1943 echter nietsvermoedend naar Malpils. Hij was toen zesentwintig. Al op 31 maart 1942 schreef hij een brief naar de NOC met een verzoek om inlichtingen. Hij vertelt in deze brief dat hij er al langere tijd over nadenkt om zich op te geven om als boer naar de Oekraïne te gaan en wil graag persoonlijk in contact komen met iemand die hem daarbij kan helpen.⁹⁰ Uiteindelijk vertrok De Groot pas ruim een jaar later daadwerkelijk naar het Oosten. Niet als boer naar de Oekraïne, maar naar Letland als tuinbouwer. Hij had zich hiervoor van tevoren samen met zijn vrouw opgegeven bij Ir. Van der Veen in Arnhem. Deze Ir. Van der Veen is de al eerder genoemde leider van de hoofdafdeling tuinbouw van de NOC. In Letland ging De Groot aan de slag als landarbeider

⁸⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 108391 (PF Arnhem BV-11970/47), ‘Proces-verbaal van verhoor’ (29 mei 1945).

⁸⁹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 108391 (PF Arnhem BV-11970/47), ‘Brief echtgenoot’ (10 mei 1945).

⁹⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 105086 (PF Amsterdam T-4518), ‘Brief De Groot met verzoek om inlichtingen’ (31 maart 1942).

in Malpils. Dit werk heeft hij een half jaar gedaan. Daarna is hij in de gemeente Stopini werkzaam geweest als *Verwalter* op een Duits Staatstuinbouwbedrijf, totdat de Russen Letland binnen vielen. Deze inval ging gepaard met veel geweld door partizanen. *'In 1944 as the Soviets launched their counteroffensive from Leningrad and began driving the Germans back toward the Baltic, they more purposefully coordinated partisan activities with the movements of the Red Army and directed them toward specific enemy military targets abetting the retreating German armies. Their command structure became formalized as they came under the more direct and personal guidance of Soviet officers.'*⁹¹ Hoe de terugreis van De Groot verlopen is, is niet bekend, maar toen hij met zijn vrouw arriveerde in Nederland gingen al geruchten dat hun verblijf in het Oosten hen kwalijk genomen werd.⁹²

De Groot zegt geweten te hebben dat de NOC een instelling van de 'nieuwe orde' was. Hij was ook sympathiserend lid van de NSB. Hij beweert echter dat hij maar een keer contributie heeft betaald en dat zijn sympathie voor de NSB later snel is bekoeld. Zijn sympathie voor de NSB is dan ook niet de reden geweest voor zijn vertrek naar het Oosten, maar het feit dat hij in Nederland niet aan werk kon komen.⁹³

Uit verklaringen van twee voormalige buurmannen, een schoonzus en een oud-dorpsgenoot uit de illegaliteit blijkt dat de bewering dat de De Groot in Nederland helemaal niet aan werk kon komen is niet waar. Hij was namelijk werkzaam in het tuinbouwbedrijf van zijn broer. Hij vond het bedrijf van zijn broer echter te klein en wilde graag zelf in een groot bedrijf zien te komen. Hij had al herhaaldelijk geprobeerd een eigen bedrijf te bemachtigen, maar zonder veel succes. Hij heeft zich toen vrijwillig aangemeld bij de NOC, in de hoop in Letland meer succes te hebben. Op zijn minst opmerkelijk is dat alle vier de getuigen beweren dat de vrouw van De Groot hoogstwaarschijnlijk achter zijn aanmelding zat en dat zij waarschijnlijk ook de oorsprong was van zijn pro-Duitse houding.⁹⁴

Op 4 juli 1945 werd De Groot ingesloten in het Bewaringskamp Rochdale in Alkmaar. De tenlastelegging luidde dat hij sympathiserend lid van de NSB was geweest van mei 1942 tot mei 1945 en dat hij opzettelijke hulp verleend had aan de vijand tussen mei 1943 en juni 1945. Op 4 februari 1946 diende de schoonvader van De Groot via een advocaat een verzoek tot invrijheidsstelling in. Hierin zegt hij dat het niet kunnen vinden van een geschikt bedrijf

⁹¹ Lumans, *Latvia in World War II*, 317.

⁹² HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105086 (PF Amsterdam T-4518), 'Brief van vader' (5 juli 1945).

⁹³ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105086 (PF Amsterdam T-4518), 'Proces-verbaal van aanhouding' (4 juli 1945).

⁹⁴ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105086 (PF Amsterdam T-4518), 'Proces-verbaal van verhoor getuigen' (18 maart 1946).

inderdaad de reden is geweest dat het echtpaar De Groot-Maat naar Letland is vertrokken. Volgens hem is het paar uit domheid op de aanlokkelijke advertenties van de NOC ingegaan, waarbij tegelijk het begunstigend lidmaatschap van de NSB werd opgedrongen. De schoonvader trekt in twijfel of bedoelde groenteteelt te rangschikken is onder hulpverlening aan de vijand *‘en dan blijft enkel over het opgedrukte, kortdurige, sympathiseerend lidmaatschap der N.S.B.’*⁹⁵ Ook benadrukt hij nogmaals dat het echtpaar er met de NOC domweg ingelopen is. Hij wil zijn argument kracht bijzetten door aan te voeren dat ze verder bij burens goed bekend stonden.

In het verzoek om invrijheidstelling wordt ook nog informatie gegeven die door De Groot zelf niet is genoemd. Volgens zijn schoonvader heeft De Groot in augustus 1943 met alles gebroken, is hij gevlucht en als particulier gaan werken bij mevrouw Steinberd op een privé landgoed in Riga, waar hij in Augustus 1944 door de vijand is ontdekt, die hem dwong tot het einde van den oorlog in een graansilo in Duitsland te werken.⁹⁶ Dit komt echter niet overeen met de verklaring die De Groot zelf geeft. Het zou zo kunnen zijn dat zijn schoonvader het feit dat De Groot *Verwalter* was geweest wilde verdoezelen. *Verwalters* waren zaakwaarnemers die de leiding van ondernemingen van joodse eigenaren overnamen. Dit zal in naoorlogs Nederland niet als een roemenswaardig beroep zijn gezien. Er valt nog voor te pleiten dat het verlangen om een eigen bedrijf te stichten, zij het onder leiding van de NOC, niet te plaatsen valt onder opzettelijke hulpverlening aan de vijand, maar met de functie van *Verwalter* wordt dat een stuk moeilijker.

Welke versie van het verhaal ook de juiste is, duidelijk mag zijn dat De Groot in Letland niet gevonden heeft waarnaar hij op zoek was. Na een half jaar vertrok hij al uit Malpils, terwijl hij ooit de droom koesterde daar een succesvol tuinbouwbedrijf te starten. Uit alle verklaringen blijkt wel dat dit echtpaar het in Letland niet makkelijk heeft gehad, terwijl ze juist naar het Oosten trokken in de hoop het daar beter te krijgen dan in Nederland. Uit de algemene introductie over Malpils valt al wel op te maken dat de omstandigheden daar niet zo waren als de Nederlanders bij vertrek uit hun vaderland verwachtten. Hier is De Groot zeker ook tegenaan gelopen.

⁹⁵ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105086 (PF Amsterdam T-4518), ‘Verzoek tot invrijheidsstelling door schoonvader’ (4 februari 1946).

⁹⁶ Ibidem.

2.2.2 De ervaringen van G.E. De Groot-Maat

Ook mevrouw G.E. De Groot-Maat vergezelde haar echtgenoot naar het Oosten. In haar proces-verbaal geeft aan dat haar man en zij in mei 1943 vrijwillig naar Letland zijn gegaan. Haar man had zich voor die tijd opgegeven voor de NOC bij Ir. Van der Veen in Arnhem. Haar verklaring komt vrijwel volledig overeen met die van haar man. Ze heeft zes maanden in Malpils gewoond, waar haar man als arbeider in de tuinbouw werkte. Daarna zijn ze naar de gemeente Stopini verhuisd, waar haar man bedrijfsleider was bij een tuinbouwbedrijf. Mevrouw De Groot noemt dus niet het woord *Verwalter*, maar verder komt haar verklaring wel overeen met die van haar man.

Ook De Groot-Maat geeft aan geweten te hebben dat de NOC een instelling van de ‘nieuwe orde’ was. Ze zegt onder druk van Ir. Van der Veen sympathiserend lid te zijn geworden van NSB. Ze heeft echter slechts een keer contributie betaald. *‘Ondanks dit had ik niet veel op met het Nationaal Socialisme. Ik heb een en ander gedaan, omdat mijn man hier in Holland destijds op geen enkele wijze werk kon krijgen.’*⁹⁷

In een verklaring van haar vader van 5 juli 1945 geeft hij aan dat het werk van dit echtpaar in de tuinbouw erg succesvol is geweest. *‘De mooie resultaten met hun tuinbouwgewassen is de Lettische bevolking heel zeker tot leering geweest, daar de tuinbouw in die streken op laag peil stond.’*⁹⁸ In deze zelfde verklaring geeft hij echter ook weer een andere versie van het verhaal rondom het vertrek van zijn dochter en haar echtgenoot naar Duitsland, nadat ze terug waren in Nederland. *‘Toen ze moesten vluchten en in Holland aankwamen, gingen al geruchten, dat het hun kwalijk werd genomen dus zijn ze maar weer op goed geluk naar het oosten vertrokken. Ik ben dan ook van gedachte dat zij meer moeten worden gerekend als oorlogsslachtoffers.’*⁹⁹ Het lijkt er dus op dat dit echtpaar, of eigenlijk de mensen in hun omgeving, zich in allerlei bochten heeft gewrongen om te pleiten voor onschuld.

Evenals bij het echtpaar Lelieman-Splinter, is het bij het echtpaar De Groot-Maat ook het geval dat over de heer veel meer informatie beschikbaar is dan over mevrouw. Ook over haar ervaringen in het Oosten is hierdoor weinig te zeggen. Wat vast staat is dat zij niet uit ideologisch oogpunt ging, maar dat deed haar man ook niet. Wel zegt ook mevrouw de Groot niets anders gedaan te hebben dan haar echtgenoot te volgen. De ‘schuld’ wordt in die zin bij

⁹⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 105611 (PF Amsterdam T-1917, ‘Proces-verbaal van aanhouding’ (4 juli 1945).

⁹⁸ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105611 (PF Amsterdam T-19177), ‘Brief van vader’ (5 juli 1945).

⁹⁹ Idem.

de man gelegd, terwijl de vrouw een hele passieve rol aanneemt. Beiden hebben zich echter aan dezelfde feiten schuldig gemaakt door naar het Oosten te gaan. De vader van mevrouw De Groot benadrukt echter dat zowel meneer als mevrouw eerder als slachtoffer dan als dader moet worden gezien, omdat ze zich bij hun vertrek naar het Oosten geen kwaad bewust waren en gezwicht zijn voor de propaganda. Hij ziet dus geen van beiden als dader.

3. Het leven na terugkomst

3.1 De Bijzondere Rechtspleging

Om wat meer inzicht te krijgen in de naoorlogse situatie in Nederland en de uitspraken die daarin gedaan zijn in het geval van de echtparen Lelieman en De Groot is het van belang kort in te gaan op de Bijzondere Rechtspleging.

In 1941 was er nog geen sprake van een Bijzondere Rechtspleging. De regering in Londen had een heel genuanceerd beeld van wie men na de bevrijding moest arresteren. Dit waren de NSB'ers in hoge posities en niet de ondergeschikten.¹⁰⁰ De regering vond dat met de bestaande regels en wetten niet alle politieke verdachten aangepakt konden worden en de bestaande straffen waren niet streng genoeg. De reeds afgeschafte doodstraf werd opnieuw ingevoerd. Er werd als het ware een nieuw bijzonder strafrecht aan het bestaande strafrecht geplakt. De regering wilde hiermee een zogenaamde 'bijltjesdag' voorkomen, waarop de Nederlandse bevolking het heft in eigen hand zou nemen. Het plan was om de berechtingsklus zo snel mogelijk te klaren, liefst binnen een half jaar.¹⁰¹ Direct na de oorlog kwam er een zuiveringwoede op gang waarin er massaal arrestaties verricht werden. Iedereen die in de ogen van de Nederlandse burger op welke manier dan ook 'fout' was geweest werd opgepakt. Zo werden duizenden vrouwen opgepakt vanwege het feit dat ze getrouwd waren met een NSB'er. Ook hun kinderen moesten het vergelden.¹⁰²

Na deze eerste, chaotische fase na de bevrijding werden er vijf Bijzondere Gerechtshoven ingesteld in Den Haag, Arnhem, Den Bosch, Amsterdam en Leeuwarden om het berechtingsproces in betere banen te leiden. Samen kregen zij 450.000 dossiers te behandelen over mogelijke onvaderlandse gedragingen.¹⁰³ In de zomer van 1945 hadden processen tegen leidende NSB'ers topprioriteit. In diezelfde tijd overwoog de regering verlichting te scheppen door grote groepen 'lichte gevallen' vrij te laten. Er was sprake van

¹⁰⁰ H. Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952* (Amersfoort 2007) 205.

¹⁰¹ Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 205.

¹⁰² Idem, 212.

¹⁰³ Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 210.

een grote chaos wat betreft de berechting van politieke gevangenen. Met het Besluit Politieke Delinquenten 1945 werd de mogelijkheid in het leven geroepen om lichte gevallen voorwaardelijk buiten vervolging te stellen. Pas na de vrijlating van grote aantallen van deze lichte gevallen kon de berechting goed op gang komen. In het Besluit werd uitdrukkelijk vastgesteld dat alleen gevallen die op geen enkele manier de belangen van de staat hadden geschaad of het leven van medeburgers in gevaar hadden gebracht in aanmerking kwamen om in vrijheid en buiten vervolging te worden gesteld. Ook mochten er geen andere verzwarende omstandigheden aanwezig zijn.¹⁰⁴ De instelling van dit Besluit betekende niet dat nu overal grote groepen lichte gevallen snel op vrije voeten werden gesteld. Integendeel, de vrijlating stagneerde op veel plaatsen nog minstens een half jaar. Pas vanaf de zomer van 1946 kwamen de vrijlatingen enigszins in grote getale op gang. Volgens een telling uit maart 1954 werd deze maatregel in totaal 89635 keer toegepast.¹⁰⁵

Omdat volledige vrijlating en buiten vervolgstelling in Nederland nog erg gevoelig lag, maar het ook onmogelijk was om de ongeveer 120.000 gedetineerden te huisvesten, werd de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) opgericht. Het voornaamste doel van de STPD was om de delinquent en zijn gezin weer op normale wijze in te schakelen in het maatschappelijke leven. Om hiervoor in aanmerking te komen moest de gedetineerde verdacht zijn van feiten en gedragingen die onder het Besluit Buitengewoon Strafrecht en het Tribunaalbesluit vielen.¹⁰⁶

3.2 Het leven van het echtpaar Lelieman na terugkomst

Nadat de Russen in december 1943 opdrogen, vertrok het echtpaar Lelieman-Splinter terug naar Nederland. Lelieman ging na zijn terugkomst aan het werk als *Ortsbauernfuehrer* van de Gemeente Arnhem. In een proces-verbaal gaf hij aan dat hij uitsluitend in het belang van de boeren plaatselijk boerenleider wilde worden, 'een allerminst benijdenswaardig baantje'.¹⁰⁷ Feit is wel dat hij met deze baan het recht kreeg om zijn fiets en zijn woning te behouden, om van en naar zijn werk te reizen en om niet voor *Arbeitsinsatz* ingezet te worden.¹⁰⁸ Dit werk heeft Lelieman gedaan totdat hij op 15 april 1945 in bewaring werd gesteld door de Binnenlandse Strijdkrachten. Hij werd gedetineerd in een Bewarings- en Verblijfkamp in

¹⁰⁴ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: De afrekening met de 'foute' Nederlanders* (Amsterdam 1989) 184.

¹⁰⁵ Idem, 212.

¹⁰⁶ Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 217,8.

¹⁰⁷ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Proces-verbaal' (22 november 1946).

¹⁰⁸ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), 'Notitie'.

Wezep, later in Arnhem en uiteindelijk in Velp.¹⁰⁹ Hij werd op vier verschillende punten aangeklaagd. Ten eerste zijn lidmaatschap van de NSB. Ten tweede het feit dat hij lid is geweest van de Weer-Afdeling (WA) van de NSB. In zijn proces-verbaal is opgemaakt dat hij stelt dat dit niet uit vrije wil is geweest. *‘Ik deel U nog mede, dat ik in Mei 1942 automatisch lid ben geworden van de W.A. De leden van de N.S.B. werden toen verplicht lid te worden van de W.A. Ik heb echter nooit enige functie bij de W.A. gehad en heb mijn uniform nimmer gedragen.’*¹¹⁰ De derde reden waarom Lelieman werd aangeklaagd is dat hij als ambtenaar Buitendienst werkzaam is geweest bij de nationaal-socialistische Nederlandse Landstand en als boerenleider in Arnhem. Als laatste wordt hem verweten dat hij ‘hulp en steun heeft verleend aan den vijand’ door zijn werkzaamheden voor de NOC. Kortom, hij heeft zich bewust gedragen in strijd met de belangen van het Nederlandse volk.¹¹¹ Op 28 augustus 1946 werd Lelieman in vrijheid gesteld. Hierbij werd echter vermeld dat dit niet betekent dat hij niet zou worden vervolgd.¹¹² Op 22 november 1946 werd in zijn zaak de uitspraak ‘interneering’ gedaan. De duur werd echter beperkt tot de tijd dat hij in voorarrest had gezeten. Ook volgde ontzetting van het recht om te kiezen het recht van verkiesbaarheid.¹¹³ Waarschijnlijk was Lelieman dus een van die ‘lichte gevallen’ die vanaf de zomer van 1946 in grote getale werden vrijgelaten.

Mevrouw Lelieman-Splinter trad na terugkomst toe als lid en sociaal werkster toe tot de Nederlandse Volksdienst (NVD), waarmee de bezetter eenheid en orde wilde brengen in de welzijnszorg. Ze zou daar te zijner tijd worden belast met de verzorging van de gezinnen waarvan de mannen werkzaam waren bij de Organisatie Todt.¹¹⁴ Zij werd ook gearresteerd op 15 april 1945. Op diezelfde dag werd ze in bewaring gesteld op de Heuvel te Velp, omdat ze ervan verdacht werd administratief gewerkt te hebben voor de Duitsers. Ruim een maand later, op 29 mei, werd ze alweer in vrijheid gesteld. Ze kreeg huisarrest opgelegd, wat met ingang van 4 september 1945 werd opgeheven. Ook werd Lelieman-Splinter verdacht van plundering. Ze zou in Arnhem onder andere een naaimachine, etenspannen, een emmer en

¹⁰⁹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Uitspraak’ (22 november 1946).

¹¹⁰ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Proces-verbaal van verhoor’ (10 augustus 1945).

¹¹¹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Dagvaarding beschuldigde’ (18 oktober 1946).

¹¹² HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Bevel tot invrijheidstelling.’

¹¹³ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Uitspraak’ (22 november 1946).

¹¹⁴ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Proces-verbaal’ (14 juni 1947).

levensmiddelen hebben gestolen. Deze spullen bracht ze naar haar ouders in Amsterdam, die daarheen gebracht waren na de evacuatie van Arnhem. Zelf verantwoordde ze dit door te zeggen dat ze haar ouders wilde tegemoetkomen in hun voeding en hen door middel van de naaimachine wilde helpen om wat te kunnen verdienen. Haar ouders waren namelijk al hun bezittingen kwijtgeraakt door brand. Ook gaf ze aan dat haar ouders niets wisten over de herkomst van de goederen.¹¹⁵ Ondanks alles werd mevrouw Lelieman uiteindelijk buiten vervolging gesteld. Ze verloor daarbij wel voor een periode van tien jaar het recht om te kiezen of zichzelf verkiesbaar te stellen.¹¹⁶

De straf van mevrouw Lelieman is dus aanzienlijk milder dan die van haar echtgenoot. Het mag zo zijn dat zij haar man gevolgd is naar het Oosten en dat zij er korter verbleven heeft, maar ze zijn er allebei werkzaam geweest. Een groot verschil is wel dat zij korter en minder fanatiek lid is geweest van de NSB. Ook is zij geen lid geweest van de WA. Ze werd echter wel verdacht van plundering. Mijns inziens is het daarom vreemd dat Lelieman-Splinter al zo snel weer in vrijheid werd gesteld, terwijl haar man ruim een jaar in voorarrest heeft gezeten.

3.3 Het leven van het echtpaar De Groot na terugkomst

Na de inval van de Russen in Letland vluchtten meneer en mevrouw de Groot naar Nederland, waar zij eind juni 1944 aankwamen. Na enkele weken in Nederland te hebben verbleven zijn ze terug gegaan naar Duitsland. Daar heeft de heer De Groot gewerkt bij een *Ein- und Verkauf Verein* in Anklang, Pommeren tot ongeveer juni 1945, het moment dat de Russen doorbraken bij Stettin. Toen is het echtpaar weer gevlucht, nu naar Niborg in Denemarken. Vanuit Kopenhagen zijn ze vervolgens per vliegtuig naar Den Haag gereisd. Op woensdag 27 juni 1945 werd het echtpaar in een café in Alkmaar gearresteerd door de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). De BS werden opgericht door voormalige illegale organisaties en eigenden zich de arrestatiebevoegdheid toe omdat ze niet geloofden in de geschiktheid van de politie, die in hun ogen vanaf het begin van de bezetting met de Duitsers had samengewerkt.¹¹⁷

De Groot werd op 4 juli 1945 ingesloten in Bewaringskamp Rochdale in Alkmaar. Op 10 december diende zijn advocaat een verzoek tot vrijlating in. Hierbij voegde hij een

¹¹⁵ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 108391 (PF Arnhem BV-11970/47), 'Procesverbaal van verhoor' (19 juli 1945).

¹¹⁶ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 108391 (PF Arnhem BV-11970/47), 'Beslissing voorwaardelijke buitenvervolginstelling' (7 juli 1947).

¹¹⁷ J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad: De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) 151.

verklaring van de buren van De Groot dat ze hem met rust zouden laten bij zijn terugkeer: *‘Hierbij verklaren ondergetekenden, dat, wanneer W. de Groot ontslagen wordt als geïnterneerde, deze door de ingezetenen van de Langedijk geen overlast zal worden aangedaan, als zijnde W. de Groot als mensch steeds zijn plicht heeft gedaan.’*¹¹⁸ Ook de burgemeester had verklaard dat hij akkoord ging met de vrijlating en er was een doktersverklaring dat mevrouw De Groot zwanger was. Uiteindelijk werd De Groot op 8 mei 1946 voorwaardelijk buiten vervolging gesteld en kreeg hij een boete van vijfduizend gulden. Wel werd hij onder toezicht gesteld van de STPD en was hij verplicht te werken.¹¹⁹

Mevrouw De Groot werd op 4 juli 1945 opgenomen in Kamp Westerweg in Alkmaar. De aanklacht was dat ze van mei 1943 tot mei 1945 sympathiserend lid van de NSB was. Toen ze werd opgenomen was ze echter al zwanger; eind november was ze uitgerekend. Daarom werd ze op 12 september van datzelfde jaar in vrijheid gesteld, zij het met oplegging van huisarrest.

Evenals bij het echtpaar Lelieman is het ook bij dit echtpaar het geval dat de vrouw met een veel lagere straf wekomt dan de man, terwijl de vrouw bij dezelfde activiteiten betrokken is geweest als haar echtgenoot. Tegen haar luidde echter alleen de aanklacht dat ze in het tijdvak van mei 1943 tot mei 1945 sympathiserend lid van de NSB is geweest. Tegen haar echtgenoot luidde naast diezelfde aanklacht nog een tweede, namelijk ‘Opzettelijke hulpverlening aan den vijand’. Dit verklaart wel waarom hij zwaarder is bestraft. Ook werd mevrouw de Groot eigenlijk uit pure noodzaak eerder vrijgelaten. Ze was namelijk zwanger. De Adviescommissie Vrijlating schrijft dan ook op 4 september 1945:

*‘De Commissie acht geen termen tot vrijlating aanwezig, doch blijkens mededeling van den Kamparts Dr. Zeven zal geïnterneerde omstreeks einde November 1945 moeten bevallen. Ingevolge de daaromtrent gegeven voorschriften zal de kampcommandant maatregelen moeten treffen, welke er toe leiden, dat zij, zodra zij zeven maanden zwanger is, in vrijheid wordt gesteld onder oplegging van huisarrest. In overleg met den burgemeester van Nieuwe Niedorp zal dit huisarrest worden ondergaan bij haar ouders J.A. Maat¹²⁰ te Nieuwe Niedorp.’*¹²¹

¹¹⁸ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105086 (PF Amsterdam T-4518), ‘Verklaring buren’ (2 november 1945).

¹¹⁹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105086 (PF Amsterdam T-4518), ‘Beslissing betreffende voorwaardelijke buitenvervolginstelling’ (8 mei 1946).

¹²⁰ Naam is vanwege privacyredenen gefingeerd.

¹²¹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105611 (PF Amsterdam T-19177), ‘Brief Adviescommissie Vrijlating’ (4 september 1945).

4. Zoek de verschillen

4.1 De mannen

Tussen de ervaringen en motivaties van de heren Lelieman en De Groot zijn een aantal overeenkomsten en verschillen te ontdekken. Een groot verschil tussen deze mannen is hun politieke overtuiging en wat zij te zeggen hebben over de NSB. Lelieman werd in 1933 lid en is dat tot de bevrijding gebleven. Hij was overtuigd van zijn nationaal-socialistische idealen. Vanuit deze ideologie is hij ook naar het Oosten vertrokken. In zijn proces-verbaal staat dan ook: *‘Verbalisanten wenschen op te merken, dat verdachte een zeer gunstigen indruk heeft gemaakt en beschouwd dient te worden als idealist-N.S.B.er, die alle consequenties van zijn lidmaatschap aanvaardt.’*¹²² Zijn sympathie voor de NSB had volgens Lelieman echter niets met de Duitsers te maken. Over hen was hij namelijk alles behalve lovend. De Groot staat hier heel anders in. Hij spreekt met veel minder trots over zijn lidmaatschap van de NSB. Hij was sympathiserend lid van de NSB, maar beweert dat hij maar een keer contributie heeft betaald en dat zijn sympathie voor de NSB later snel is bekoeld. Het was dan ook niet zijn sympathie voor de NSB die hem naar het Oosten dreef, maar het feit dat hij in Nederland niet aan werk kon komen. Het meningsverschil dat deze heren hebben over de NSB hangt dus samen met hun motivaties om naar het Oosten te gaan.

Wat betreft hun ervaringen in het Oosten heeft Lelieman het mijns inziens beter getroffen dan De Groot. Dit zou kunnen komen door het feit dat Lelieman heel idealistisch was en daarom zijn best deed om het daar goed te doen. Hij ging niet zozeer voor zichzelf, maar voor de ander. Hij wilde het Oosten verbeteren. Daarnaast leefde Lelieman bijna geïsoleerd van andere Nederlanders. Hij was in zijn eentje verantwoordelijk voor een heel groot gebied. Hij was hierdoor van niemand anders afhankelijk dan van zichzelf, terwijl De Groot de taak had om met een groep Nederlanders een bedrijf draaiende te houden en succesvol te maken. Hij was dus voornamelijk op anderen aangewezen.

Beide Heren zijn na de oorlog aangeklaagd vanwege hun lidmaatschap van de NSB en hulpverlening aan de Duitsers door middel van hun werk in het Oosten. Lelieman werd daarnaast echter op nog twee punten aangeklaagd. Hij is dan ook langer geïnterneerd geweest. Wel is het zo dat zijn straf er nadat hij vrij kwam eigenlijk op zat. Hij verloor alleen zijn kiesrecht. De Groot kreeg echter ook nog een, voor die tijd, fikse boete en hij werd onder toezicht gesteld van de STPD. Voor de buitenwereld maakte dit zijn straf wellicht zwaarder.

¹²² HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 27079 (Trib Ah 3128), ‘Proces-verbaal van verhoor’ (10 augustus 1945).

4.2 De vrouwen

Ook tussen de vrouwen zijn een aantal overeenkomsten en verschillen. Beide vrouwen zijn maar kort lid geweest van de NSB en zeggen dat ze er eigenlijk niets mee hadden. Ook zijn ze allebei niet uit politieke overtuiging naar het Oosten vertrokken. Mevrouw Lelieman reisde na acht maanden haar man achterna omdat ze hem niet alleen wilde laten. Mevrouw De Groot ging direct met haar man mee, om samen met hem het tuinbouwbedrijf op te richten dat ze in Nederland niet konden bemachtigen. Ook zijn beide vrouwen er met een lichtere straf afgekomen dan hun echtgenoten. Allebei zijn ze al heel snel vrijgelaten met oplegging van huisarrest; Lelieman na anderhalve maand en De Groot na ruim twee maanden. De Groot werd echter zo snel vrijgelaten met een andere reden dan Lelieman. Ze was namelijk zwanger.

Het grootste verschil tussen deze vrouwen is dat Lelieman ook in het Oosten werkzaam is geweest, terwijl daarover betreffende De Groot niets bekend is. Haar vader heeft het echter wel over het echtpaar en niet alleen over de heer De Groot wanneer hij zegt dat de mooie resultaten die zij behaalden met *hun* tuinbouwgewassen zeker leerzaam zijn geweest voor de Letse bevolking.¹²³ Dit zou erop kunnen wijzen dat mevrouw de Groot ook werkzaam was in het Oosten. Hierover is echter geen aanklacht tegen haar ingediend.

4.3 De jaren '40, de NSB en vrouwen

Het wordt inmiddels duidelijk dat er grote verschillen bestaan tussen de mannen en de vrouwen van deze echtparen. De vrouwen waren vooral erg volgzaam. Lelieman reisde haar man acht maanden na zijn vertrek achterna naar een uithoek van de Oekraïne omdat ze hem niet alleen wilde laten. De Groot liet huis en haard achter om met haar kersverse echtgenoot af te reizen naar Letland in de hoop daar een betere toekomst op te kunnen bouwen. Beide vrouwen hadden eigenlijk niks met politiek en dat was dan ook niet hun drijfveer. Het beeld dat tot nu toe van hen ontstaan is, is dat ze heel passief waren. De vrouwen zeggen allebei dat ze hun man volgden en de mannen zeggen allebei dat hun vrouw niet geïnteresseerd was in politiek.

Ook in de straffen bestaat een groot verschil. De mannen werden veel zwaarder gestraft dan de vrouwen. Waar de vrouwen na een paar maanden alweer op vrije voeten werden gesteld, duurde het bij de mannen ongeveer anderhalf jaar voordat ze vrij kwamen en waren er allerlei verklaringen en advocaten nodig om dit voor elkaar te krijgen. De vraag is nu of de rol die deze vrouwen hebben gespeeld past in het beeld dat in de jaren '40 bestond van

¹²³ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 105611 (PF Amsterdam T-19177), 'Brief van vader' (4 juli 1945).

de Nederlandse vrouw en of het past in het beeld dat de NSB voor ogen had.

Volgens historica Zonneke Matthée waren er vrouwen die NSB-lid werden omdat hun man dat ook was. In die tijd was het namelijk gebruikelijk dat vrouwen op dezelfde partij stemden als hun man. Er waren echter ook wel degelijk vrouwen die bewust kozen voor een NSB lidmaatschap.¹²⁴ Vrouwen kozen net zo goed als mannen, zowel in Nederland als in Duitsland, voor het nationaal-socialisme.¹²⁵

Maar wat was het beeld dat nationaal-socialisten hadden van de vrouw? En in hoeverre verschilde dit standpunt van dat van de gemiddelde burger? Hitler, en met hem vele andere nationaal-socialisten, geloofden dat mannen en vrouwen totaal verschillend waren. Vrouwen hadden speciale kwaliteiten en verantwoordelijkheden die hen minder geschikt maakten voor arbeid buitenshuis, behalve wanneer het om functies in de verzorging of liefdadigheid ging. De emancipatie van de vrouw werd gezien als een gevolg van de joodse invloed.¹²⁶ De ideale nazi-vrouw vereerde haar ‘natuurlijke’ rol als huisvrouw en moeder en liet werken en politiek over aan de mannen. Het moederschap werd gezien als de hoogste roeping van de vrouw.¹²⁷ Kort samengevat lag de taak van de vrouw in het gezin en die van de man in de maatschappij.¹²⁸

Volgens Matthée is het niet zo dat dit beeld van de vrouw door alle nationaalsocialisten werd aangehangen. Zij onderscheidt twee groeperingen: de Mussert- en de Rostaanhang. Rost van Tonningen stelde regelmatig de vraag of vrouwen recht hadden op arbeid. Het merendeel van de NSB'ers vond van niet. Getrouwde vrouwen mochten zeker niet buitenshuis werken. Ongetrouwde vrouwen wel, maar dan alleen in beroepen die bij hun vrouwelijke aard pasten, zoals huishoudster of dienstmeisje. Aan de andere kant was er de Mussertaanhang, onder welke dominee Hylkema zich schaarde. Hylkema was van mening dat getalenteerde vrouwen hun talenten moesten kunnen ontwikkelen en voor de maatschappij inzetten, zeker als het ongetrouwde vrouwen betrof.¹²⁹

Ondanks deze controverse was het algemeen geldende idee binnen het nationaal-socialisme toch dat de taken van de vrouw binnenshuis lagen. Men had een hekel aan het feminisme. De vrouw moest onderdanig zijn en was slechts goed voor de drie K's: Kinderen, Keuken en Kerk. In de loop van de tijd nam men wel een positievere houding aan tegenover betaalde arbeid van vrouwen. Dit moest wel vanwege de omstandigheden. Het was echter nog

¹²⁴ Z. Matthée, *Voor volk en vaderland: Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007) 15,6.

¹²⁵ Matthée, *Voor volk en vaderland*, 75.

¹²⁶ Idem, 75,6.

¹²⁷ Idem, 76-78.

¹²⁸ Idem, 83.

¹²⁹ Idem, 86.

steeds zo dat niet alle beroepen geschikt werden geacht voor vrouwen.¹³⁰

Beide vrouwen van de echtparen Lelieman en De Groot passen eigenlijk heel goed in dit nationaal-socialistische beeld van de vrouw. Ze volgden allebei hun man naar het Oosten. Ze schikten zich naar hun echtgenoot en hielden zich niet bezig met politiek. Lelieman zegt dit zelfs nadrukkelijk. *'Mijn vrouw heeft nooit aan politiek gedaan.'*¹³¹

Ondanks het feit dat vrouwen op politiek gebied niets in te brengen hadden, moesten ze wel politiek leren denken. Dat hield in dat ze niet moesten vragen wat het nationaal-socialisme voor hen deed, maar wat zij voor het nationaal-socialisme konden doen.¹³² Vrouwen richtten zich vooral op praktische hulpverlening.¹³³ Dit beeld sluit heel goed aan bij de houding van mevrouw Lelieman. Zij was dan maar heel kort van de NSB, maar ze werd wel lid van de Nederlandse Volksdienst als sociaal werkster om zich te richten op de verzorging van de gezinnen waarvan de mannen werkzaam waren bij de Organisatie Todt. Ze deed hiermee wat er van een NSB vrouw verwacht werd: zich dienstbaar opstellen voor het volk. De plaats van de vrouw was in haar huis. Dit had niet alleen betrekking op haar eigen huis, maar op een huis dat het hele land omvatte.¹³⁴

Mevrouw De Groot is moeilijker in dit ideaalbeeld in te passen. Zij was wel lid van de NSB, maar dit was naar eigen zeggen onder dwang en ze heeft nooit zoveel gehad met het nationaal-socialisme. Zij stelde zich dus wel dienstbaar op in haar eigen huis, door haar man te volgen naar het Oosten, maar niet voor de samenleving. Wel is het zo dat zij waarschijnlijk niet gewerkt heeft en als het wel zo was, dan was dit binnen het tuiniersbedrijf van haar man. Werken op het boerenbedrijf of kleine familiebedrijfjes was binnen de NSB wel geaccepteerd en dit zou dus in binnen het nationaal-socialistische beeld van de vrouw passen.¹³⁵

4.4 Vrouwen in het Oosten

De algemene bezigheden van Lelieman en De Groot zijn dus op bepaalde vlakken wel en op bepaalde vlakken niet in te passen in het algemene beeld dat er binnen het nationaal-socialisme bestond van de vrouw. Lelieman voldoet wat meer aan de eisen dan De Groot. Hiermee is echter nog niets gezegd over hun bezigheden in het Oosten.

In haar boek *Women and the Nazi East* beschrijft historica Elizabeth Harvey de rol van

¹³⁰ Matthée, *Voor volk en vaderland*, 92.

¹³¹ HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 108391 (PF Arnhem BV-11970/47), 'Brief echtgenoot' (10 mei 1945).

¹³² Matthée, *Voor volk en vaderland*, 80.

¹³³ Idbidem.

¹³⁴ Idem, 82.

¹³⁵ Idem, 81.

Duitse vrouwen in het Oosten. Het beeld dat zij schetst komt echter redelijk overeen met het zojuist beschreven nationaal-socialistische beeld van de vrouw en ik denk daarom dat de rol van de Duitse vrouw in het Oosten tot op zekere hoogte vergelijkbaar is met die van de Nederlandse.

Volgens Harvey hadden de vrouwen een aantal taken. Ten eerste was het aan hen om een huiselijke sfeer te creëren voor de kolonistoren in het Oosten. Daarnaast was het de bedoeling dat ze invloed uit zouden oefenen op hun gedrag in zowel de privésfeer als in het openbaar. Ze moesten hygiëne, huishoudkunde en de zorg voor kinderen promoten. Een derde taak voor vrouwen in het Oosten was eigenlijk puur het daar zijn, om de Duitse aanwezigheid daar te versterken.¹³⁶

In Duitsland werd een grote propaganda actie op touw gezet om vrouwen naar het Oosten te krijgen.¹³⁷ De *NS-Frauenschaft*, de vrouwenafdeling van de NSDAP, was voortdurend op zoek naar jonge, fitte, onafhankelijke vrouwen die voor langere tijd naar het Oosten wilden. Dit hoefden niet per definitie ongetrouwde vrouwen te zijn. Getrouwde vrouwen werden ook vaak aangemoedigd om met hun mannen naar het Oosten te gaan.¹³⁸ Dit was vaak daar het geval waar echt een soort gemeenschap gesticht werd, zoals ook in Malpils het geval was.¹³⁹ Het was vrij uitzonderlijk dat vrouwen hun echtgenoot vergezelden, maar in het geval van mevrouw De Groot was het dus wel minder uniek dan in het geval van mevrouw Lelieman.

De vraag blijft natuurlijk in hoeverre het relevant is om twee Nederlandse vrouwen in dit beeld in te passen, aangezien Harvey over Duitse vrouwen schrijft. Toch waag ik een poging. Het ideaalbeeld van de Duitse vrouw in het Oosten, dat door Harvey geschetst wordt, komt in vrij grote mate overeen met het ideaalbeeld van de NSB. Ook hier is het zo dat de vrouw vooral fungeert als de persoon die het gezin draaiende hield, en dan zowel het huisgezin als het 'Duitse gezin'. Ook had ze verzorgende taken.

Wat betreft de overeenkomsten tussen de houding van de twee Nederlandse vrouwen en het ideaalbeeld in het Oosten gaat eigenlijk hetzelfde op als voor hen ten opzichte van het ideaalbeeld van de NSB. Op sommige vlakken komen ze overeen en op andere niet. Een probleem in het Oosten dat vaak beschreven wordt is dat de mannen nogal veel alcoholische dranken nuttigden. Ik kan me voorstellen dat dit minder opging voor de mannen die samen

¹³⁶ E. Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (New Haven en Londen 2003) 79,80.

¹³⁷ Harvey, *Women and the Nazi East*, 88.

¹³⁸ Idem, 95.

¹³⁹ Barnouw, *Oostboeren, Zee-germanen en Turfstekers*, 82.

met hun vrouw naar het Oosten waren gekomen. In die zin zou het zo zijn dat mevrouw De Groot en mevrouw Lelieman invloed uit hebben geoefend op het gedrag van hun echtgenoten, de tweede door Harvey aangedragen taak. Daarnaast versterkten ze ook de Nederlandse aanwezigheid en creëerden ze wellicht een huiselijke sfeer. Dit zal vooral voor De Groot zo geweest zijn, aangezien zij in een gemeenschap met meerdere Nederlanders woonde. Zij heeft daar de ‘moeder van de Nederlanders’ kunnen zijn. Of deze vrouwen ook een voorbeeldrol hebben gespeeld voor mensen buiten hun landgenoten om is niet bekend. Het is in ieder geval wel zo dat mevrouw Lelieman in de Oekraïne werkzaam was en dat dit geen sociaal of verzorgend beroep was. Ze was namelijk *Kreis rentamtleiterin*, ofwel *office manager*, bij *Landbewirtschaftungsgesellschaft* Oekraïne. Dit past dus niet in het plaatje van de NSB, maar in het Oosten was dit niet ongebruikelijk. Harvey beschrijft namelijk dat vrouwen verschillende administratieve functies vervulden.¹⁴⁰

5. Conclusie

Er zijn zeker een aantal verschillen en overeenkomsten te ontdekken tussen de echtparen Lelieman en De Groot. Zo is een belangrijke overeenkomst dat beide echtparen kinderloos waren bij hun vertrek naar het Oosten en dat ook bleven tijdens hun verblijf daar. Hiermee voldeden allebei niet aan het ideaalbeeld van de NSB, dat ook geschetst werd door Ir. Van der Veen. Van der Veen stelt dat het de bedoeling was om zoveel mogelijk kinderrijke families aan te trekken. Zowel het echtpaar De Groot als het echtpaar Lelieman zijn dit echter niet.

Tijdens dit onderzoek is echter wel gebleken dat het heel moeilijk is om twee echtparen die tijdens de Tweede Wereldoorlog naar het Oosten zijn gegaan te vergelijken. Dit komt niet zozeer doordat de situaties zo van elkaar verschilden, maar omdat de verschillen tussen de mannen en de vrouwen groter blijken te zijn dan die tussen de echtparen op zich.

Het belangrijkste verschil is mijns inziens de motivatie waarmee de Heren naar het Oosten vertrokken. De Groot ging omdat hij in Nederland geen eigen tuinbouwbedrijf kon bemachtigen. Hij hoopte dat Letland hem meer kansen bood. Sympathie voor de NSB speelde bij hem dus geen rol. Voor Lelieman was dit juist wel heel belangrijk. Hij gaf aan een fanatiek nationaal-socialist te zijn. Hij wordt in zijn proces-verbaal zelfs beschreven als een ‘idealist-N.S.B.er’. In dit idealisme lag zijn drijfveer om naar het Oosten te gaan. Tegenover dit verschil in motivaties van de mannen staat een overeenkomst tussen de vrouwen. Zij geven namelijk allebei aan hun man gevolgd te hebben. Ze hadden geen motivaties van politieke

¹⁴⁰ Harvey, *Women and the Nazi East*, 87.

aard, maar waren passieve en volgzame vrouwen.

Dit beeld van de passieve vrouw schemert voortdurend door. Wat dat betreft passen de vrouwen van deze twee echtparen perfect in het beeld van de ideale NSB-vrouw. Het enige waaraan zij niet voldoen is de moederrol, aangezien beide vrouwen gedurende hun tijd in het Oosten kinderloos waren.

Ook in de berechting is een verschil tussen de mannen en de vrouwen te zien, aangezien de vrouwen allebei al na een paar maanden vrijgelaten met oplegging van huisarrest, terwijl de mannen allebei ongeveer een jaar geïnterneerd zijn geweest. Het lijkt erop dat de mannen over het algemeen als daders werden gezien en de vrouwen als passieve volgers. Zowel mevrouw De Groot als mevrouw Lelieman past heel goed in dit beeld.

Hoewel het uitzonderlijk was dat echtparen naar het Oosten trokken, in plaats van mannen alleen, lijkt het voor de echtparen die in dit onderzoek centraal staan niet heel veel verschil te hebben gemaakt. De mannen lijken duidelijk te hebben bepaald wat er ging gebeuren en de vrouwen volgden. Een veel grotere rol dan het wellicht in toom houden van hun echtgenoten hebben de vrouwen dan ook niet gespeeld. De verschillen tussen de mannen aan de ene kant en de vrouwen aan de andere blijken opvallender te zijn dan de verschillen tussen de echtparen op zich.

Literatuurlijst

Bronnen

Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 176, inventarisnummers 14, 19, 39, 84, 141, 150, 385, 595, 615 en 616.

Instituut voor oorlogs-, Holocaust- en genocidestudies (NIOD), Amsterdam, Nederlandse Oost Compagnie, nummer toegang 265, inventarisnummer 34.

Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummers 105086 (PF Amsterdam T-4518), 105611 (PF Amsterdam T-19177), 27079 (Trib Ah 3128) en 108391 (PF Arnhem BV-11970/47).

Literatuur

Barnouw, D., *Oostboeren, Zee-germanen en Turfstekers* (Amsterdam 2004).

Barnouw, D., *Rost van Tonningen: fout tot het bittere eind* (Amsterdam 1994).

Barnouw, D., 'To Ostland. We want to drive', in: *Beyond traditional borders: Eight centuries of Latvian-Dutch relations* (Riga 2006).

Berkhoff, K., *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge 2004).

Bommel, M. van, *De verborgen schaduw: de tabakshandelaar van Nikolajev* (Soesterberg 2011).

Eefting, H., *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952* (Amersfoort 2007).

Harvey, E., *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (New Haven en Londen 2003).

Lower, W., *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill 2007).

Lumans, V., *Latvia in World War II* (New York 2006).

Matthée, Z., *Voor volk en vaderland: Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007).

Mazower, M., *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (Londen 2008).

Meihuizen, J., *Noodzakelijk kwaad: De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).

Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig: De afrekening met de 'foute' Nederlanders* (Amsterdam 1989).